

Carazan álma, avagy a társiasságról, megint

Miért is ne szöhetnének álmokat a jehuk a bölcs lovak országáról? Tették mindig is, filozófiai konstrukciókba, egyszer volt, hol nem volt történetekbe rejtve, énekelve vagy versbe szedve, ami, lássuk be, bár mosdatlan és alávaló állatok, azért a jehuk mellett – mellettünk – szól, volt fantáziánk ezek szerint, és valamelyes önismeretünk. Még ha tévedésben leledztünk is. Mert, ez nyilvánvaló, az ébren álmodott álmok lehetőségfeltétele, hogy lehetne másképpen is. Jobban. Mert ahogy van, az nincsen jól – nem így szólt az ígéret, nem erre rendeltettünk, hogy ez így van, ahogy van, az az ész megcsúfolása (stb.). Ha ma (ha most épp – ahogy tetszik), valamelyest kikupálódott jehuként, úgy tartjuk, csak pórul járhatunk az utópiákkal, mert megszerkesztőik átverték bennünket, a mindent szétziláló okoskodást az erkölcsi önvizsgálat, a hatalomvágyat az ész, a rombolást egy prométheuszi emberkép burkában eladva nekünk, azzal egy bizonyos szögből nézve egy világot nyertünk meg: ha álmaink csak ronthatnak a világon, akkor a lehetséges világok legjobbjában élünk. Hogy tegnapi eszményeink (utópiáink) fabatkát sem érnek, uralkodó eszme lett, filozófiai divatokban is tetten érhetően, de atmoszféraként is (mint posztmodern – akár konzisztens a jelenség, akár nem), miközben amúgy, köszönjük, jól vagyunk (vagy legalábbis megpróbáljuk jól érezni magunkat). Elégedett jehuk vagyunk (szeretnénk lenni). Jobb mindenestre nem jut az eszünkbe. De akkor honnan a páni rémület, ha kicsit laposabb a növekedési görbe, ha valahol egy számítógép mellett ülve elkalkulálja magát egy bróker, honnan a kést rántó düh, honnan, hogy ha egy országban már nem csak egy marék

A szerző filozófus, fordító, korábban (1978–2016) a (volt) Lukács Archívum és Könyvtár munkatársa, a Lukács Archívum Nemzetközi Alapítvány kuratóriumi tagja.

Ez az írás eredetileg a Kardos András 60. születésnapjára a Lukács Archívumban készült, tréfából és kalapemelésként a rég megszűnt *Hiány* 2013. szeptember 3-i számának alakjába bűjtött afféle Festschriftben jelent meg, ha harminc példányban létezni megjelenés; hogy érdemes-e szélesebb publikum elé bocsájtani, nem dolog megítélni. Most csak néhány magyarázat került a korábbi szöveghez, mit sem változtatva a szerző óhaján: sok boldog születésnapot, Kardos András!

riz a fejadag, az akkor meggátolandó hatalmi átrendeződésnek számít (stb.)? Mintha annak az épületnek a lakói lennénk, amelyet (Kant szerint) Swift énekelt meg, amelyet tudniillik alkotója a súlyok és ellensúlyok oly finoman kiegyensúlyozott konstrukciójaként szerkesztett meg, hogy az egy rászállt pillangó súlya alatt porrá omlott.

Betojt juhuk vagyunk. Hiszen a lehetséges legjobb világ lehet tetzőlegesen pocsék. A definíció (minden változtatás csak ronthat rajta) megengedi. Irigyen, ötletekre éhesen vizslatjuk valaha volt tévedéseinket, akkorról, amikor még volt fantáziánk ezek szerint, és valamelyes önismeretünk. Ahogy ennek az írásnak a szerzője is teszi.

Hogy Kant rendszerében, abban a bizonyos barokk palotában, amelynek pompás homlokzatán azonban, tudjuk, Schopenhauer szerint szépecskén sorakoznak sehonnan sehová nem szolgáló, pusztán a szisztematikusság (a rend) kedvéért fölrajzolt vakablakok,¹ mondom, hogy ebben a palotában a *Pragmatikus érdekű antropológia* (egyáltalában, Kant antropológiai előadásai) nem mondhat(nak) a magáénak (magukénak) még egy szerényebb lakosztályt sem, azt aligha volna kedve vitatni bárkinek. Hogy miféle alagsori odú, lépcsőforduló, melléképület, ahol ellakhatik (ellakhatnak), és hogy ott mi dúl, az már inkább tárgya vitáknak, talán tünődésre ingerlőbb is, és (mert jobbnak látjuk megszabadulni a továbbiakban várhatóan csak bonyodalmakat okozó építészeti metaforától) megmaradva abban a formájában a kérdésnél, hogy *mi is dúl* amaz odúban, lépcsőfordulóban vagy melléképületben, vehetnénk olybá talán: az antropológia afféle *Parallelaktion*²...

... párhuzamos cselekmény(-szál, -vezetés), szóval valami magasabb régiókban, fentebb stílusban zajló ügylet mulatságosabb (plebejus, csetlő-botló) variációja – voltaképp talán egyszerre több darabban is. Egy bizonyos szögéből, ez kézenfekvő, a *metafizikai előadásokhoz* a metafizikai előadások anyagából sodort szál, hiszen az antropológiai előadások anyagát jórészt az empirikus pszichológia teszi ki. Az empirikus pszichológia, mint köztudott, hagyományosan a metafizika fejezeteként tárgyaltatott,

1 A hasonlatot, amelyet Schopenhauernek tulajdonítottam, onnan citáltam ide, ahonnan emlékeztem rá, vagyis Ernst Bloch filozófiatörténeti előadásából (Ernst Bloch: *Leipziger Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie*. Bd. 4.: *Neuzeitliche Philosophie II*. Suhrkamp, Frankfurt/M, 1985, 79.), de visszakeresve konstatálnom kellett, kissé kikerekítettem a képet.

2 Ahogy a kifejezést Odo Marquard is használja, mondjuk, a *Fölmentésekben* vagy *A megvádolt és fölmentett emberben*, in uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Ford. Mesterházi Miklós. Atlantisz, Budapest, 2001. 275. skk., 101. skk.

ám, mint ugyancsak köztudott – minthogy Kant sokszor kitér rá³ –, csak (a megokolás időről időre változik) mert az empirikus pszichológiát a metafizika részeként tárgyaló elődök meghökkentően slendriánnak mutatkoztak abban, ami Kantnak ellenben szívügye volt, a határok pontos megszabásában, azaz úgy vélték, végül is eszünk empirikus járása is eszünk ügye, hát a metafizika körébe vonták azt is, feledvén, hogy az empirikus dolgokból elkerülhetetlenül hibázzani fog a szükségszerűség. Vagy mert (így a másik megokolás) túl sovány volt az empirikus pszichológia anyaga, hogysen el ne kallódott volna, ha szárnyai alá nem veszi a metafizika megállapodottabb tudománya – ám Kant már úgy találhatta, épp ezért bátran ki is bújhatik már a védőszárnyak alól, szépen kigömbölyödött az empirikus anyag, hamarost kerülhet hozzá rendszeresség, professzor, katedra, tudományos akadémiai, mi több, minisztériumi főosztály,⁴ aminél fogva a metafizika végre útilaput köthet az empirikus pszichológia talpára,⁵ vagy másképp: az empirikus pszichológia immár tárgyalható más, inkább neki való szövegösszefüggésben is (vagy inkább: más szövegösszefüggésben tárgyalandó tehát), mondjuk, egyebek közt épp a pragmatikus érdekű emberisme keretei között. Amihez persze (másfelől) hozzá kellene tennünk, hogy az empirikus pszichológia, hogy úgy mondjam, megemberesedésének esélyeit azért Kant nem látta olyan nagyon rózsásnak, mivelhogy csaknem képtelenségnek tartotta, hogy ez a valami mint diszciplína lehetséges legyen. Ezen a ponton pusztán csak rekapitulálnom kell (s a rend kedvéért el sem mulasztom) tudós kollégám, Blandl Borbála egy lebilincselően szellemes eszmefuttatását:⁶ empirikus pszichológiai vizsgálódásait (márpedig ha egyszer empirikus pszichológiról van szó, mégiscsak illik valamelyes *empirikus* pszichológiai vizsgálódásokat eszközölni) az ember vagy önmagán eszközli, vagy másokon. Ha önmagán, ami kézenfekvőnek tűnik, akkor abba a nehézségbe ütközik, hogy vizsgálódásai (amelyeket ez esetben érthető okokból esélye sincs titokban végezni) sehogy sem lelik tárgyukat annak eredeti állapotában, mert vagy vizsgálódik az ember, vagy engedi vizsgálni magát – egyszerre nem megy a kettő. És az csak az egyik része a dolognak, hogy az eredeti állapottól való elmozdulás *színlelés* lesz, mert az ember – ez nemének alapvető jegye (erre visszatérünk még) – rühelli, ha kifürkészni akarják;

3 Metafizikai előadásaiban például: *Immanuel Kant metafizikai és teológiai előadásai*. Ford. Mesterházi Miklós. Atlantisz, Budapest, 2013, 111. sk., 278. ssk.

4 A felsorolás nem implikál kauzalitást, az okozás rendje lehet épp fordított is.

5 *Immanuel Kant metafizikai és teológiai előadásai*. Id. kiad. 111–112.

6 Blandl Borbála: Emberkép. *BUKSZ*, 2006 (18):1, 12. ssk.; sajnos a hivatkozott szöveg csak részleteiben adja vissza a szerző álláspontját, a teljes okfejtés valószínűleg egy beszélgetésben hangzott el.

a másik, hogy egybeesvén a vizsgált és a vizsgálódó, aki vizsgálódik, kezdi majd olyasmit is föllelni vizsgált önmagában, amit nem annyira megtalált odabenn, mint inkább odavitt. (Ilyesmi persze a mások megfigyelése során is előadódhatik, olyankor azonban csak az interpretáció hibban meg...) S a tetejében ez egyfajta örvény: a magunk elemzése magában hordja a veszélyt, hogy mind hipochondrikusabbá válik. Igazán a mások lelkének vizsgálatával sem járunk különbül, mert, mint utaltam rá, az ember ugyan irdatlanul kíváncsi másokra, ellenben a látszatok sokasága mögé próbálja rejteni önmagát; és hozzá ez a fajta vizsgálódás sem veszélytelen; legalábbis a komplikáltabb esetek (a fej betegségének esetei), ha nem is szigorúan járványtani értelemben, de valamiképpen fertőznek: a gyengébb idegzetűek hajlamosak maguk is produkálni a tanulmányozni kívánt kórtüneteket.⁷ Amiért is, ha jól értem, az a tudományelméleti instrukció, melyet az empirikus pszichológus a filozófiától kaphat, úgy szól: „hagyd abba!”.

Talán párhuzamos cselekmény a *morálfilozófia* drámájában is – legalábbis Werner Stark, az antropológiai előadások akadémiai kiadásának egyik gondozója, amúgy jeles filozófiatörténész, úgy találta,⁸ az antropológiai előadások épp azokban a vizsgálódásokban érdekeltek, amelyeket Kant a morálfilozófia corollariumaként tartott szükségesnek, nélkülözhetetlennek gondolván az emberi természet ismeretét a morálprédikációk reménytelen terméketlenségének kúrálásához.⁹ Ezért is tartotta volna Kant, így Stark, afféle felelgetős énekként, egymást követő szemeszterekben morálfilozófiai és antropológiai előadásait. Hogy így van-e, abban a kérdésben nem szeretnék döntenit (az antropológiai előadások két kiadójának, Werner Starknak és Reinhard Brandtnak ezen a ponton elváltak útjai), mindenesetre: nem merném állítani, hogy világosan megképzett volna előttem, miféle állaguk lehetne azoknak az empirikus vizsgálódásoknak, amelyek azt firtatnák, vajon képes-e az ember, ha számba vesszük gyöngéit, szenvedélyeit, képességeit stb., beváltani azt, amit az ész követel tőle – és hova is keverednénk ezekkel a vizsgálódásokkal. Vannak persze általános tények, amelyeket a morálfilozófia is szükségképp előfeltételez, mondjuk, hogy az ember véges lény, hogy embertársai segítségére szorul, és hogy céljai elérésében így vagy úgy, de involválva vannak

7 Immanuel Kant: *Antropológiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós. Osiris, Budapest, 2005, 11., 27. skk., 138. skk., 305.

8 Werner Stark: *Historical Notes and Interpretative Questions about Kant's Lectures on Anthropology*. In Brian Jacobs (szerk.): *Essays on Kant's Anthropology*. CUP, Cambridge etc., 2003, 15. skk.

9 Stark egyebek mellett Kant 1774–1775-ös etikai kurzusára és a Friedländer lejegyzésében fennmaradt 1775–1776-os antropológiai előadásokra utal (*Kant's gesammelte Schriften*. Hrsg. von der Deutschen Akademie d. Wissenschaften – Akademie d. Wissenschaften zu Göttingen, Bd. XXVII., 244. Bd. XXV. 471–472.).

mások is – ahogy *A tiszta ész kritikájának* episztemológiai fejtegetései is fölteszik, hogy vannak az embernek magasabb megismerőtehetségei (stb.), enélkül aligha értenénk, miről szólnak, sőt nem szólnának semmiről, sőt Kant meg sem írta, és senki nem olvasta volna őket. Ezek a tények azonban maguktól értetődökként föltételeztetnek, a további tényeket illetően ellenben a morálfilozófia szemszögéből úgy fest a dolog, hogy egy gyerek is képes meghallani az ész túlkiabálhatatlan hangját: közülünk a legeggyűbb is világos különbséget tud tenni a gyakorlati ész követelése és az okoskodás zavaros sugalmazásai között, és minden olyasmi, ami azt magyarázná el, miért van, hogy mégsem, csak az erkölcsi kibúvók vagy mentségek vagy fölmentések empirikus tudománya volna – igazán érdekes tudomány, Kant szemszögéből kiváltképpen az.

Mindezzel együtt, mondom, a *Pragmatikus* érdekű *antropológia* bátran lehet (Kant antropológiai előadásai bátran lehetnek) több fennkölt darabnak is párhuzamos cselekménye, túl az előbbieken, lehet(nek) párhuzamos cselekményszál persze a történetfilozófiai írásokhoz is. Tudva, hogy itt aligha tárgyalhatom érdeme szerint a dologot, mégis hadd próbáljak meg legalább egy szálát valamelyest fölfejtetni, aminek is hadd fogjak neki a végén, mármint a már könyvvé formált antropológiai előadások végén: a nem (emberi nemünk) karakterét összegző fejtegetések egy bizarr úgy másfél oldalán (melynek végén aztán a gondolatmenet egy már ismerősen akrobatikus bukfencsel ismerősen épületes befejezéséhez érkezik).

A *Pragmatikus* érdekű *antropológiáról* kevesen állítanak (senki sem állítja), hogy szerkezete meg az indokok, hogy miért is épp úgy épül föl, ahogy, ordítóan világos volna. A két főrész talán valamiféle elem- és módszertan (ahogy illik), és talán az sem egész beláthatatlan, hogy egyikük miért az „antropológiai didaktika”, másikuk miért az „antropológiai jellegtan” alcímet viseli. A mintegy a két főrész alaptémáját (fő kérdését) megfogalmazni hivatott két al-alcím azért már zavarba ejtő – az első rész al-alcíme, amelyik egyébként vélhetőleg nem is Kanttól származik, még csak-csak megteszi, a második rész Kant adta al-alcíme azonban, mármint hogy „miképp ismerszik meg az ember benseje a külsőről”, bármilyen érdekfeszítően hangzik is, már aligha: semmi efféléről nem esik szó a szövegben.¹⁰ Amely kitérővel mindösszesen csak azt akartam jelezni, hogy a *Pragmatikus* érdekű *antropológia* (vagy egyáltalában, az antropológiai előadások) anyaga, karaktere, ha tetszik, műfaja alkalmas adhat a tünődésre, vélhetőleg nem függetlenül attól, hogy a Kantot izgató

10 A szerkezeti-szerkesztési rejtelmekről lásd Reinhard Brandt tanulmányát a már hivatkozott *Essays on Kant's Anthropology* című kötetben: *The Guiding Idea of Kant's Anthropology and the Vocation of the Human Being*. 85. skk.

problémák rétegződése¹¹ tükröződik a dologban, és a rétegek elmozdulása, ahogy Kant önmagához igazítja vizsgálódásait.¹² És talán az eszmék összetorlódása az, ami mintha különössé tenné a *Pragmatikus érdekű antropológia* utolsó lapjait.

A szóban forgó ügy másfél oldal az emberi természet meghatározására tett kísérlet – nem is az első, *A nem karaktere* címet viselő (E) pontban. Az emberi természet meghatározására tett kísérlet, ahogy Kant megfogalmazza a kérdést, egy sajátos szemszögből voltaképpen, válaszként tudniillik arra a kérdésre, hogy ha „az eszes földlakók specieseként” képzeljük el magunknak, akkor „vajon az emberi nemet jó vagy ártalmas fajnak kell-e tekintenünk” – de hát ettől azért a kérdés csak az marad, amire válaszolandó ekkortájt effajta vállalkozásba fogni szoktak, hogy tudniillik vajon az ember eredendően jónak vagy rossznak teremtett-e (hogy sülyed-e, vagy emelkedik stb.). A meghatározás kísérlete során, elsőre bohó ötletnek tűnik, fölbukkannak egy képzelt másik bolygó képzelt másfajta lakói, akik tőlünk, emberektől mindössze abban ütnek el, hogy képtelenek bármely belső rezdülésüket magukban tartani, „egyes-egyedül hangosan képesek csak gondolkodni, azaz sem ébren, sem álmukban, sem társaságban, sem magányosan nem tudnak semmit sem elgondolni, amit ki ne mondanának ugyanakkor”.¹³ A, mondom, bohónak tűnő ötlet (amely ettől nem tűnik kevésbé bohónak), fölteszem, sajátos segédlet annak az ember meghatározásával akadt bökkenőnek a megoldásában, amely bökkenőre Kant többször is utal:¹⁴ az ember voltaképp az egyetlen eszes lény, melyet ismerünk, aminél fogva annak a tekintetében, hogy az eszes lények nemén belül miféle megkülönböztető jegyekkel volna fölruházható, hogy leírása takaros definícióvá kerekedjék, tanácstalanok vagyunk. Ennek a másik bolygónak a lehetséges lakói („Alkalmasint megeshetik, hogy valamelyik másik bolygón olyan eszes lények élnek...”) az emberi természet bűvárának asszisztálnak, el ne akadjon a meghatározással; ami pedig az ily módon tudományos szempontból kifogástalanná csiszolt definícióból kikerekedik, az aligha hangozhatnak másképp, mint hogy az ember a véges eszes lények hazudozásra hajlamos speciese: lény, amelynek „összetételéhez eredendően hozzátartozik tehát, s hozzátartozik nemének fogalmához is, hogy a mások gondolatát buzgón firtatja, a saját gondolatait azonban megtartja saját magának; amely derekas tulajdonsága utóbb nem mulaszt el rejtőzködésből apránként szándékos

11 Uo. 89.

12 Ehhez: Allen W. Wood: Kant and the Problem of Human Nature. In *Essays...* Id. kiad. 38. skk.

13 Kant: *Antropológiai írások*. Id. kiad. 305.

14 Uo. 249.

megtévesztéssé, sőt hazudozássá izmosodni.” (Azért a lehetséges bolygólakók sem tartoznak éppenséggel az elviselhető véges eszes lények fajtájába: a tapintatot például nem ismerik.)¹⁵

Idézhetnénk tovább is: hogy ennél fogva az emberi természet tanulmányozójával vizsgálódásai nem is annyira meggyűlöltetik vizsgálódásai tárgyát, mint inkább nevetségessé teszik az utóbbit a szemében, bár jobban teszi (mármint az emberi természet bűvára, de mindenki más is jobban teszi), „ha résen van, és nem engedi meglátni teljesen, milyen is ő” stb., de az előbbieket is elegendőnek tűnnek ahhoz, hogy nem leplezve megütközésünket föltegyük a kérdést: *édes istenkém, miért éppen ez?* Miért éppen ez – ez a valóban inkább csak nevetségese esendőségnek tűnő valami – az, amit Kant, miután vagy 300 oldalon (és vagy 30 éven) át szöszmötölt az empirikus ember vizsgálatával, a legégetőbbnek tart amúgy, lássuk be, elég borzalmas nemünknek fölhánytorgatni, ha már valamit föl kell hánytorgatnia?

A tetejében: miért éppen ez, ha egyszer amúgy rejtőzködés és kíváncsiság kombinációjának egy változatáról, azaz ha tetszik, mégiscsak egyfajta *színlelésről* (látszatról) Kant más hangfekvésben szokott megemlékezni, vagy legalábbis más hangfekvésben is szokott, és nem is melleleg csupán (ha épp népszerűen írni szottyant kedve, vagy saját rendszere margóján bóklászott); *Az erkölcsök metafizikája* is pártfogólag ír civilizálódásunk külsőlegességeiről: „Mindez [a társasági erények tudniillik: hogy elfogadhatók vagyunk a társaságban, szívélyesek és illemtudók stb.] ugyan csak külsőség vagy járulék (*parerga*), szépséges, az erényre emlékeztető látszat, ám nem csalóka, hiszen bárki tudja, minek tartsa. Váltópénz csak, mégis már ama törekvés nyomán is előmozdítja az erény érzését, hogy ezt a látszatot, amennyire csak lehet, az igazsághoz közelítsük. *A megközelíthetőség, a beszédesség, az udvariasság, a vendégszeretet, a szelídség* (a vitában, amely nem válik viszályá) – mindez az érintkezésnek csupán sallangja, de a bennük megnyilvánuló kötelezettségekkel egyszersmind másokat is köteleznek, tehát hozzájárulnak az erény érzületéhez, mivel legalábbis az erény *szeretetére* nevelnek.”¹⁶ És minthogy a dolog ilyenformán vélhetőleg érintkezik nemünk civilizálódásának és/vagy moralizálódásának problémájával, mindenképp adódik egy további kérdés is: föltéve és meg is engedve, hogy Kant – miután vagy 300 oldalon

15 Nem ismernek továbbá semmifajta intimitást; képtelenek meggondolatlanok lenni, mert meggondoltak sem lehetnek: mire bármit is meggondolnának, már úgyszólván rég kiszaladt a szájukon stb.

16 Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikája*. In uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Budapest, 1991, 595.

(és 30 éven) át szöszmötölt az empirikus ember vizsgálatával – nem akarta üres kézzel elbocsájtani hallgatóit (olvasóit), akiknek világpolgári csiszolódása szívügye volt, mondom, ezt föltételezve – vajon hogy ezzel az inkább csak nevetséges (szánandó) esendőségünkre, mintsem bármi végzetes bajra vallani tűnő valamivel talált elakadni, az összefügg-e (s ha netán megtenné, miféleképp függ össze) azzal, ami az ember meghatározásáról pár lappal korábban olvasható (és inkább tűnik Kantra vallani). Csak emlékeztetőül: „ha az eleven természet rendszerében ki akarnánk jelölni az ember számára a maga osztályát, [...] nem maradna hátra más, mint azt mondanunk: olyan a karaktere, amelyet maga teremt magának, hisz tehetségében áll, hogy maga választotta célok szellemében tökéletesítse önmagát”, és bár „a természet a *viszály* magvát plántálta belé”, csak azért plántálta belé, hogy abból „kovácsolja ki az ember tulajdon esze azt az *egyetértést* – avagy az állhatatos közeledést ahhoz legalább –, amely utóbbi, ha az *eszmét* nézzük, a *célja* voltaképp.”¹⁷

Másképp fogalmazva: vajon fura rigolya, szeszély, hogy a *Pragmatikus érdekű antropológia* utolsó lapjain épp úgy sikeredett az ember Bestimmungját megfogalmazni, ahogy, vagy abból adódik netán, hogy épp a felhősebbik homlokú Kant írta ezt az úgy másfél oldalt, az, aki nem sokat várt a szép látszatoktól¹⁸ – vagy ami rosszkedvű rigolyásságnak tűnik, mégis rávall az ember voltaképpeni meghatározására, vagyis hát rendeltetésére, és persze ha így tesz, miképpen teszi.

Bár meglehet, az előbbi eshetőségek kézenfekvőbbek talán, mégis hadd érveljünk a legutóbbi mellett; amihez szeretnék visszalapozni Kantban egy történethez (vagy ha tetszik, képhez), amelyben ugyancsak szerepelnek más bolygók, legalábbis szerepel minden bolygók tartálya, az űr, és amely történettel (vagy képpel), úgy tűnik, sikerült Kantnak is meglepnie magát. A kép (a történet), a festők szavajárásával, „erős” – hadd idézzük hát:

Egy példát akarok csak említeni arra a nemes elborzadásra, amely a tökéletes elhagyatottság állapotaként írható le, és ezért részleteket kivonatolok Carazan álmából (Brem. Magazin, IV. kötet, 539. o.). Ez a gazdag, fukar ember, minél gazdagabb lett, annál inkább elzárkózott szívében a részvét és a mások iránt érzett szeretet elől. Miközben az emberszeretet kihunyott benne, imáiban és vallási cselekedeteiben egyre buzgóbb lett.

17 Kant: *Antropológiai írások*. Id. kiad. 290.

18 Mondjuk, az a Kant, aki olyan erős fenntartásokkal nyilatkozik „a széphez fűződő empirikus érdekről” (az ízlésnek és az ízlés dolgainak esélyeiről arra, hogy valahogy csiszoljanak bárdolatlan valónkon) *Az ítélőerő kritikájában* (ford. Papp Zoltán. Osiris, Budapest 2003, 211–213).

Ennek beismerése után így folytatja elbeszélését: Egy este, amikor lámpám fényénél mérleget készítettem, és számolgattam a nyereségemet, elnyomott az álom. Álmomban megpillantottam a halál angyalát, amint forgószeleként rám támadt, mielőtt réműletes csapását könyörgésemmel elháríthattam volna. Megdermedtem, mikor felismertem, hogy sorsom az örökkévalóság elé vettetett, s hogy mindahhoz a jóhoz, amit cselekedtem, semmit sem tehetek hozzá, és mindabból a rosszból, amit elkövettem, semmit sem vehetek el. Annak a trónusa elé vezettek, aki a harmadik mennyországban lakozik. A fényesség, aki előttem lángolt, így szólított meg: Carazan, imád nem hallgattatott meg. Elzárkóztál szívedben az emberszeretet elől, s kincseidet vaskézzel tartottad meg. Csak magadnak éltél, és ezért örökre egyedül és a teremtés egészében való mindennemű közösségből kitisztva kell élned. Ebben a pillanatban láthatatlan erő ragadott tova, s űzött a teremtés fénylő építményén keresztül. Hamarosan számtalan világot hagytam magam mögött. Amikor a természet legszélső határához közeledtem, észrevettem, hogy a határtalan ürességek árnyai az előttem tátongó mélységbe ereszkednek. Az örök csend, elhagyatottság és sötétség félelmetes birodalmába! Erre a látványra kimondhatatlan elborzadás vett rajtam erőt. Lassacskán elvesztettem szemem elől az utolsó csillagot, s a világosság utolsó derengő fénye is kialudt a ránc boruló sötétségben. Ahogy pillanatról pillanatra növekedett távolságom az utolsó lakott világtól, úgy erősödött bennem a kétségbeesés halálos féelme is. Kibírhatalan szorongással gondoltam bele, hogy ha tízezerszer ezer évig vinnének tovább minden teremtett határán túl, még mindig csak a sötétség végeláthatatlan szakadékába tekintenek előre, segítség vagy a visszatérés bármiféle reménye nélkül. – E bénultságban oly hevességgel nyújtottam ki kezemet a valóság tárgyai után, hogy ettől felébredtem. Nos, ebből megtanultam, hogy sokra kell becsülnöm az embereket; hiszen amaz ijesztő pusztaságban még a legnyomorúságosabbat is, akit csak jó sorsom büszkeségében elutasítottam az ajtómtól, sokkal többre tartanám Golkonda minden kincsénél.

Carazan a *Megfigyelések a szép és fenséges érzéséről* egy lapalji jegyzetében álmodik,¹⁹ bár ami a lap alján áll, annak, ha jobban megnézi az ember, voltaképp édeskevés köze van – holott lapalji jegyzetektől valami efféle tán elvárható – ahhoz a mondathoz, amelynek a végére a lap aljára utaló csillag kitétetett: a magányos elhagyatottság fenségességét (rémisztő-fenségességét) kellene az olvasó elé idéznie, de aligha azt teszi. Ha ille- nék alvó embert háborgatni, azt mondanám, Carazan álmodhatnék egy

19 Czeglédi András fordítása. In Immanuel Kant: *Prekritikai írások*. Szerk. Ábrahám Zoltán. Osiris, Budapest 2003, 289–290.

bekezdéssel odébb vagy tíz lappal korábban – ami mindösszesen azért érdekes, mert ez a fajta szerkesztésbeli nagyvonalúság éppen nem annak a jele, hogy a dolgot csak mintegy mellesleg hozta szóba a szerző (mert megtetszett a *Bremisches Magazin*-ban olvasott történet), épp ellenkezőleg, arról árulkodik, hogy valaminek föltétlenül helyet szeretett volna szorítani – olyankor pedig a nem éppen visszautasíthatatlan alkalom is megteszi. Akárhogy is, az épületesnek szánt történetben (a *Bremisches Magazin* végül is a tudományok, művészetek és az erény elterjesztésének szolgálatában állt) a „nemes elborzadás” példájáról lehorzsolódik minden finomkodás – erősen kétlem, hogy a történet hőségének (vagy bárkinek) a kebelében emelkedett érzemények ébrednének, ha valamiképp alkalma adódnék a világ végén kuksolni, míg bele nem kékül; ahogy azt is (kétlem), hogy a *Bremisches Magazin*-ból előhalászott történet mint a rémisztően fenséges alkalmas illusztrációja igézte volna meg Kantot. Ami Carazant illeti, hogy a setét úr láttán bármifajta lelkesültség támadjon benne, ahhoz belőle amúgy is hibádzott valami, hiszen a fenséges érzéséhez, tudjuk, az szükségeltetik, hogy az ember az őt magasan a bolygók, fényévek, gravitáció s a természet egyéb hívságai fölé emelő erkölcsi törvénynek vethesse a hátát – ha tetszik, a szabadság tudata adja azt a fajta immunitást, amely (nem érthetetlenül) Burke szerint is nélkülözhetetlen ahhoz, hogy furcsa gyönyörünket leljük abban, ami pedig fenyeget minket (jobb, ha rács mögött van)²⁰ – de Carazan, tudjuk, füttyült az erkölcsi törvényre egész tyúkszaros életében. Ám ettől függetlenül is: a fenséges is csak valahogy keretbe foglalva az, ami: valami, aminek tudniillik *hátat fordíthatunk*, a világ végén kuksolni, ez ellenben valamiképp élvezhetetlenül kerettelen – amiért is Carazan egyszerűen csak rémült. Noha föltehetőleg nem szomj- vagy éhhalálra ítéltetett, nem várják sehol oroszlánok (bár talán egyenesen megőrülne neki, hogy legalább oroszlánok várják) stb. – effajta banalitásokkal aligha érik be angyalok, ha nevelhetnékjük támad. Csupán embertársairól kell lemondania, akikre, amíg körükben tartózkodott, köpött csak. És noha föltehetőleg nem szomj- vagy éhhalálra ítéltetett (stb.), minden különösebb magyarázat nélkül is értjük, hogy mitől retteg, illetve voltaképp a gyomrunkban érezzük – valóban igéző a történet: Carazan az ember társias lény (az emberi természet kiküszöbölhetőenül társiaság konstituálta) voltáról álmodik. A példabeszéd kilép

20 „Amikor a veszély vagy a fájdalom túl közelről érint bennünket, semmiféle gyönyörézetet nem képes kiváltani, egyszerűen csak rettenetes; bizonyos távolságból és bizonyos változtatással azonban már gyönyörködtehetnek, sőt gyönyörködtehetnek is, ahogy azt nap mint nap megtapasztaljuk.” – Edmund Burke: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. Ford. Fogarasi György. Magvető, Budapest, 2008, 45.

a *Megfigyelések* által a nemes érzületek rendszertanának érdekében eszközölt (bájos) szorgoskodás medréből – bár persze, voltaképp már a nemes érzületek rendszertanának érdekében eszközölt (bájos) szorgoskodás is a társiasságnak van szentelve, de némiképp még abban az értelemben, amelyben a társiasság afféle dísz, valami, ami az ember dicséretére válik, mondjuk, hogy két falat között hajlandó vacsoravendégeivel néhány barátságos szót is váltani. Carazan azonban azt álmodja meg, hogy a társiasság az ember definíciójához tartozik; hogy a rémületesség semmivé foszlik, amit magunkról gondolunk, ha nincsen olyan, hogy a többiek. Ha tetszik, afféle lábjegyzetbe fojtott gondolatkísérlettel van dolgunk: vond ki ezt-meg-ezt képzeletben abból, amit valamiről gondolsz, aztán nézd meg, még érted-e.

Takaréklángra csavartabb megfogalmazásban: Carazan álmában a kérdés (vagy, más szögből, az implicit válasz a kérdésre) a lenyűgöző, tudniillik hogy mi a bánatra jó az embernek a másik ember.

(Közbevetőleg: az, hogy *Geselligkeit*, ha Kantról van szó, nem érthetetlen módon, a „társiatlan társiasság” fordulatból ismerős meghitten mindenkinek, egy, a természet cselének eshetősége fölött töprengő gondolatmenetből, ha tetszik: az *Ungeselligkeit dicséretéből*. Carazan álma alkalmas talán érzékeltetni, hogy az emberi szociabilitás sem csak azért és annyiban foglalkoztatta Kantot, mert s amennyiben valamiért nem szeretett magában, társaság nélkül vacsorázni...)

A kérdésre, amelyet még a közbevetés előtt tettem föl (mármint hogy mi a bánatra jó az embernek a másik ember) persze igencsak sokféle választ lehetne adni (amiért is illik majd pontosítanunk rajta, hogy kevésbé fessen idétlenül), és a válaszokat fölöttébb kézenfekvő volna éppenséggel a *Pragmatikus érdekű antropológiának* az „egoizmus” (Kant nem az önzés, hanem egyfajta szolipszizmus értelmében használja a szót) önhittségeit bíráló/cáfoló fejtegetéseivel kezdenünk – avval, hogy egoistaként, ha komolyan vesszük a dolgot, nem igazán beszélhetnénk értelmesen (rendben, tekintve a szó értelmezése körül zajló végeérthetetlen vitákat: hozzátétőlegesen vagy földi értelemben értelmesen) igazságról²¹ vagy ízlésről, szépről és művészetről sem tehát, illetve hogy aki morális értelemben egoista, az... legalábbis nem kantiánus. És persze a dolog tovább volna tárgítható, az említett fejezet végén Kant maga utal rá, a logikai, esztétikai

21 „A *logikai egoista* fölöslegesnek tartja ítéletét a mások értelmének mérlegére vetni; mintha csak egyáltalán nem volna szüksége e próbakőre (*criterium veritatis externum*). Ám olyannyira bizonyos, hogy ítéleteink igazsága felől magunkat biztosítandó nem nélkülözhetjük ezt az eszközt, hogy meglehet, ez a legfontosabbik ok, amiért a tudós nép oly sürgetően követeli a *toll szabadságát*; mert ha ez megtagadatik tőlünk, azzal tulajdon ítéletünk próbájának fő eszközétől is megfosztatunk, és ki vagyunk szolgáltatva a tévedésnek.” – Kant: *Antropológiai írások*. Id. kiad. 23.

és morális egoista bírálata során csak annyi került szóba, amennyi „ebből az antropológiára [tartozik]. Mert ami az előbbi különbségről [egoizmus és pluralizmus különbségéről] a metafizikai fogalmak nyelvén elmondható, az teljességgel az itt tárgyalandó tudomány birodalmának határain túl fekszik. Ha tudniillik a kérdés úgy szólna pusztán, vajon gondolkodó lényként saját létezésemen túl okkal föltehetem-e egy más, velem közösségre lépett lények alkotta (világnak nevezett) egész létezését is, az nem antropológiai kérdés volna, hanem metafizikai.”²² Ám hadd maradjak meg annál, ahogy a kérdés (hogyan mi a bánatra jó stb.) lidércálomként Carazanra települ, hogy tudniillik mennyiben érinti a dolog (mert Carazan álmában igencsak úgy találja: érinti) önmagunk érzékelését (önérzetünket, öntudatunkat – ez mind *Selbstbewusstseinen*).

Ebből a szögből nézve, gondolom, nem istentől elrugaskodott ötlet a szenvedélyek – illetve, bár Kant egy rubrikában tárgyalja azt a bír- és hatalomvággyal, tulajdonképpen a *becsvágy* – nyomába erednünk, mármint azon a csapáson, amelyet Kant vág ebben a tárgyban. Bátran találhatja persze bárki úgy, Kantnak az emberi *Gemüt* iszaposabb tájain esz-közölt nevelő célzatú kiruccanásai megmosolyogtatók, esetleg hogy az e barangolások során született följegyzések („megfigyelések”) inkább valók a falvédőre, mintsem egy igazán tekintélyes filozófus Összes Műveinek lapjaira. (Nem egyszerű dolog egy sztoikus rokonszenvekkel megvert gondolkodónak az emberi érzelmekről értekeznie, amelyek hisz hatalmukba kerítik az embert, azaz korlátozzák őt szabadságában: kötelmek, amelyekről nem dönt teljhatalommal a tisztán odabent, az elmében született eltökélés, márpedig egy sztoikusnak óvakodnia és óva intenie kell minden effélétől, mint tudjuk.) Mindazonáltal: bár amit Kant a szenvedélyekről ír, érzelmfilozófiának talán sovány, hadd vegyük a dolgot szemügyre. Legelsősorban is, és ez a mi szempontunkból nem mellékkörülmény, „a szenvedélyek mind az ember más emberek, s nem dolgok iránt gyúlt vágyai”, vagy másképp „[s]zenvedélyek voltaképp csak más emberekhez fűzhetik az embert, s kielégíteni is csak más emberek elégíthetik ki szenvedélyeinket”.²³ Szendélyekből jó pár féle van, vannak természetes (született) szenvedélyek (a szabadság- és a nemi vágy, ezek a lázas szenvedélyek), és vannak az emberi *műveltség*ből sarjadt (szerzett) hajlandóságoknak is (jeges) szenvedélyei, és ezek a szenvedélyek mind arról szólnak (aszerint is oszthatók föl), ellentétben a dolgokat érintő vonzalmaktól és irtózásoktól, „miképp is használják az emberek a maguk személyét és szabadságát egymás között, vagy miképp élnek vissza személyükkel és szabadságukkal, mikor egyikük a másikat a maga céljainak pusztá-

22 Uo. 25.

23 Uo. 218., 221.

eszközévé teszi”. A szenvedélyek fölosztásában Kant talán elügyetlenkedett egyet és más²⁴ (a bosszúvágy afféle elfajult jogérzékként nyilvánvalóan egy szerzett hajlandóság szenvedélye, de nem vélném jeges szenvedélynek), ám ez mellékes körülmény, abban tudniillik aligha fogott mellé, hogy a szenvedélyeknek mindenképp más a logikájuk – vagy dramaturgiájuk –, mint azoknak a fajta vonzalmaknak vagy irtózásoknak, amelyekről szoktunk ugyan mint szenvedélyekről beszélni, amikor azt mondjuk emberekről, hogy „szenvedélyesen szeretnek vagy gyűlölnék bizonyos dolgokat (az italt, a játékot, a vadászatot, illetve a pézsmailatot vagy a pálinkát például)”, mert olyankor „csak ösztönökről van szó, azaz csupa olyasmiről, ami a megkívánóképességben *pusztán szenvedőleges*”; legalábbis mindenképp más a logikájuk a Kantot leginkább érdekelni tűnő szenvedélyeknek, amelyek tudniillik annak hajlandóságából fakadnak, hogy mások fölött befolyást szerezzünk. A szenvedélyekkel tudniillik beleszövődünk a véges eszes lények világába, és bár a becsvágy, bírvágy és hatalomvágy szakaszai fölé biggyesztett magasabb rendű cím nem ezt sugallja, meg is határozódunk általuk. Noha ezeknek a „jeges szenvedélyeknek” a voltaképpeni mozgatója abbeli hajlandóságunk, hogy „mások fölött bármi befolyást szerezzünk”, igazi tárgya vagy „anyaga” azonban a mások hajlandósága; az, amiről a nevüket, hogy bír-, uralom- meg becs-, kapják, csak arra a „hármás fegyverzetre” utal, melynek köszönhetően hatalomra tehetni szert a mások hajlandósága fölött. Persze a „mások hajlandósága fölött uralmat szerezni, hogy a magunk szándékai szerint kormányozhassuk és határozhassuk meg őket”, az annyi, mint „másokat, puszta szerszámaiként akaratumknak, *birtokunkba* keríteni”,²⁵ de azért a dolog rafináltabb, a becsvágy esetében mindenképpen az; voltaképp már ennél szimplább vágyak tárgyát is a mások vágyakozása (vagy a dolgok állásáról alkotott elképzeléseik egy bonyolultabb szövedéke) *teszi azzá, ami*; az 1963-as Aston Martint a többiek nyálának csordulása, a rangot az elfogadás, tisztelet stb. Az persze – szó esett már Kant sztoikus szimpátiáiról – magától értetődik, az ember magasabb tehetségeinek vagy méltóságának szemszögéből a szenvedélyek egyszerűen borzalmasak; „érzéki hajtórugókként bármily hevesek is, afelől nézvést, amit az ész diktál az embernek, merő gyöngék csupán”.²⁶ Esztelenek, pórén is azok, de főképp mivelhogy háborúságban állnak az ésszel: „[a]z egyszerű állatok esetében a leghevesebb hajlandóságot (a pázrásét példának okáért) sem nevezzük szenvedélynek; mert az állatoknak nincs eszük: holott egyedül az vet alapot a szabadság fogalmának, s vele, az ésszel ütközik meg a

24 Uo. 219., jegyzet.

25 Uo. 224.

26 Uo.

szenvedély”.²⁷ Ám a szenvedélyek és az ész *liaisonja* ennél azért komplikáltabb. És nem is csak mert a szabadságvágy velünk született szenvedélyének tiszteletre méltó volta mellett Kant maga is talál érveket, mi több, még a bosszúvágyban is meglátja az igazságszeretet analogonját,²⁸ hanem mert mintha a szenvedélyek maguk is hajlamosak volnának az ész igájába hajolni. Amely eszmének az ismertebbik formája a társiatlan társiasság gondolatalakzata: a bírvágy, uralomvágy, becsvágy mind társiatlan érzületek – ezért is rákfenéje a tiszta gyakorlati észnek a szenvedély²⁹ –, ám ők billentik ki az embert természetes lustaságából. Mi több, ami a bírvágyat illeti: sokan vannak – írja Kant, igaz, nem a *Pragmatikus érdekű antropológiában*,³⁰ hanem a napfényesebb *Megfigyelésekben* –, sőt, ők vannak a legtöbben, „akik fáradozásaik egyedüli vonatkoztatási pontjaként legfőbb énjüket tartják szem előtt, s arra törekszenek, hogy minden a *haszonlesés* nagy tengelye körül forogjon, s ennél mi sem lehetne nagyszerűbb, mivel ők a legserényebbek, a leginkább rendszeretőek és a legóvatosabbak. Ők nyújtanak az egésznek tartást és szilárdságot, mivel szándékuk nélkül is hasznára lesznek a köznek, felszínre hozzák a szükséges igényeket, és megteremtik azt az alapot, melyre támaszkodva a finomabb lelkek szépséget és harmóniát varázsolhatnak.”³¹ Amiképpen az uralomvágnak is javára írható, hogy az, ahogy az ebbéli szenvedélyek kölcsönösen sakkban tartani kényszerülnek egymást, értőbb bábája a joguralom születésének, mint a jóindulat. Ám az ész nyeregbe segítésének ezt a Kant történetfilozófiai írásaiban megénekelte változatát most hadd tekintsem mellékszáltnak, még ha Kant a *Pragmatikus érdekű antropológiában* is visszatér rá, igaz, csak a nem karakterét tárgyaló szakaszokban, minthogy az antropológiai előadások könyvvé szerkesztett változatában a szenvedélyek tárgyalásakor nem is csak említetlenül hagyja a dolgot, de egyenesen ingerült kirohanást intéz a fondorlatos kísérlet ellen, mellyel védelmére kelhetnénk kedélyünk rútabbik felének³² – mondom, az ész szenvedélyekbe gabalyodott önmagunk *háta*

27 Uo. 220.

28 Uo. 222.

29 Uo. 216.

30 Ott a bírvágy a szenvedélyek talán legutálatosabbika.

31 Kant: *Prekritikai írások*. Id. kiad. 307–308.

32 Némiképp magamagával is vitába szállva: „Mindazonáltal a szenvedélyek is lelek magasztalókra (hisz hogyan is hiányozhatnának a hízelgők onnan, ahol a rosszindulat vette át az uralmat a sarktételek fölött?), s állítólag »sohasem született semmilyen nagy dolog a világon heves szenvedély nélkül, és a Gondviselés bölcs tette volt, hogy mindjárt hajtórugóként plántálta őket az emberi természetbe«. – Egnémely hajlandóságokat illetően tán még el is fogadhatnánk ezt, azokat illetően tudniillik, melyekről mint afféle természetes állati szükségletekről nem mondhat le az eleven természet (és nem mondhat le maga az emberi természet sem). Ám hogy szabad

mögött születő diadalát hadd tekintsem mellékszáltnak, mert szenvedély és ész *liaisonja*, legalábbis ami a *becsvágyat* illeti, másképp is komplikált *liaison*, ami kitűnik abból, hogyan is bír az ember becsvágyában rútul lépést vétetni. „Valaki *becsvágyát*, ha hajlandósága ekképp alakulna, akár jóvá is hagyhatja az ész; ám aki becsvágyó, az a mások szeretetét is óhajtáná, s így rászorul, hogy másokkal szívélyes legyen, hogy megőrizze vagyoni állapotát s í. t. Ha azonban *szenvedélyesen* becsvágyó, megfélekedzik mindezekről a célokról, holott hajlandóságai azokat is kegyeibe ajánlanák, s hogy mások gyűlölik őt, vagy menekülnek a társaságából, vagy hogy költekezése elszegényedéssel fenyegeti őt – mindezt szem elől veszi. Balgaság ez (céljaink egyikét összes célunk helyébe tenni), amely még formális elvében is éppenséggel ellentmond az észnek.”³³ Vagy ugyanez egy másik szögből. „A gőg elhibázott, a maga céljának ellene ható becsvágyra vall, és aligha láthatunk benne olyan, szántszándékkal választott eszközt, mellyel másokat (akiket taszít) tulajdon céljainkra használhatnánk; inkább a gőgös ember eszköz a széltolók kezében, olyasvalaki, akit az utóbbiak bolondnak néznek.”³⁴ Vagyis hát mintha nem is csak arról volna szó, hogy mint a másik két „jeges szenvedély” (a bírvágy és az uralomvágy), a becsvágy is egyike azoknak a társiatlan ösztökéknek, amelyek valahogy mégiscsak az ész szolgálatába kényszerülnek, hanem hogy mintegy *magá kényszerül észhez téríteni önmagát*, hogy balgának ne bizonyuljon, ne vessen maga gáncsot magamagának. Sajátos anyagból van tudniillik: végül is becsvágy nemigen létezhetik anélkül, hogy ne élne bennünk, emberekben az *Ehrliche* („megbecsülésre törekvés”),³⁵ mely érzület, így Kant, „ott lakozik minden ember szívében”;³⁶ becsünk/megbecsülésünk fölött azonban sajnálatos módon mások diszponálnak – amittől mindannyiunkat „titkos ösztöke hajt, hogy gondolatban olyan külső nézőpontot foglalj[unk] el, ahonnan megítélhet[jük], milyen fogadtatásban részesül magatartás[unk], milyennek fest, milyennek látja a néző.”³⁷

volna *szenvedéllyé* válniuk, mi több, hogy azzá kellene, azt a Gondviselés nem akarta. S hogy effajta megvilágításba állíttassanak, az a költőknek talán megbocsátható (mármint hogy úgy tartsák Pope-pal: »ha az ész az iránytű, akkor a szenvedélyek a szelek«); ám a filozófus nem engedheti, hogy ez a sarkétel megvesztegesse, akár csak annyira is, hogy az indulatokat azért magasztalja, mert a Gondviselés valamiféle provizórikus intézkedésére vallanak, arra, hogy az szánt szándékkal plántálta volna őket az emberi természetbe, míg csak az emberi nem föl nem hág a műveltség kellő fokára.” – Kant: *Antropológiai írások*. Id. kiad. 217.

33 Uo. 216.

34 Uo. 226.

35 *A Megfigyelésekben* a második szakasz végére sajátosan megváltozik a -vágy neve...

36 Kant: *Prekritikai írások*. Id. kiad. 308.

37 Uo.

Amiért is a becsvágy, ha meggondolja, találhat okot rá, hogy körültekintő legyen³⁸ – mivelhogy szenvedélyeink, vagy legalábbis az *Ehrsucht* vagy *Ehrliche*, ha úgy jobban tetszik, „visszapattanva” ketyegnek, ami akiket (úgy véljük) „birtokunkba kerítünk”, azokat azzal a hatalommal ruházza föl, vagy azoknak azon a hatalmán nyugszik, hogy meghatározzák a szenvedély szubjektumát (illetve voltaképp elszenvedőjét); illetve belátom, ez a hirtelenjében összetákolni próbált definíció a félrevezetőségig pontatlan, a szenvedély közvetlen tárgya akár a lényegtelenségig sápadhat, mert csak alkalom vagy eszköz, hogy a szenvedély szubjektuma hatással lehessen arra, ahogy a többiek a hatalommal, hogy őt meghatározzák, élnek – és még ezzel a pontosítással is olyan biztosan hibáztam el a lényegét, mintha látnám. Hadd lazítsak a megfogalmazáson: a becsvágy (vagy *Ehrliche*) nyilvánvalóan önértetünkhöz tartozik; némi lazítással a szavak fegyelmén: önértetünk maga; a szenvedélyes hajlandóság, hogy hatalmunkba kerítsük a mások ítéletét – azt, ahogy mások ránk tekintenek, vagy mi tekintünk magunkra az ő szemükkel, egyre megy –, csak azért ösztökél minket harcra a „más emberek fölött élvezett befolyásért”, mert ítéletüknek (tekintetüknek) hatalma van fölöttünk, a definiálás hatalma abban, amit mindközönségesen öntudatnak szoktunk nevezni. A becsvágy csak mint a társiaság elvarázsolt kastélyának tükörijátéka létezik, s ha lazítva a szavak fegyelmén, a becsvágyra/megbecsülésre törekvés valamiképp önértetünk maga, önérzékelésünk/öntudatunk is ennek a tükörijátéknak köszönhető.

Nem csoda, ha Carazan verejtékben úszva ébredt álmából (és megjavult).

38 Meglehet persze, hogy csak afféle *erénypótlékra* futja ebből – Kant szemében a dolog még a *Megfigyelésekben* is csak alakváltozata a *megengedett erkölcsi látszat* fogós problémájának (ami egy morálfilozófustól nem meglepő). Ám a „megbecsülés szeretete” talán még a morálfilozófus szemszögéből sem csupán arról a „sekélyes tévképzetről árulkodik, mintha mások ítélete határozná meg saját magunk és cselekedeteink értékét”; és nem is csak arról, hogy valahonnan a magasból nézvést minden gyöngénk erényre vált, és „pompás képben egyesülnek a különböző csoportok, a tarka sokaságon egység ragyog át” stb. Végül is a szóban forgó „titkos ösztöke” arra kényszerít, hogy a mások fejével is gondolkodjunk, vagy legalábbis, ha a bölcsességnak ez a jegyét nem szeretnénk a becsvággal asszociálni, hogy a mások szemével is nézzük magunkat. És nemigen látom, hogy volna a moralitás világának más bejárata (az istenfélelem problematikusan bejártától most eltekintve), mint éppen ez: hogy önértetünk (öntudatunk, *Selbstbewusstsein*) dolgai forognak kockán abban, „milyennek lát a néző”, hogy magunk is csak egy olyan tükörijátéknak köszönhetően látjuk meg énjünket, amely abból születik, hogy „gondolatban [...] külső nézőpontot foglal[unk] el”. – Evvel a kérdésünktől kissé túl messzire vezető problémával talán alkalom nyílik a K. A. tiszteletére a 90. születésnapja alkalmából rendezett konferencián behatóbban is foglalkozni.

Az ember, így Kant a *Pragmatikus érdekű antropológia* végén, egyetértésre rendelt lény (tudjuk, még ha a természet a viszályt rendelte is...). Hogy mit is foglalna magában ez az *Eintracht*, azon elmerenghetünk; talán csak utalás Kant kedvenc eszméjére, hogy ugyanis az ember rendeltetése a tökéletes államalkotmány megteremtése, hisz abban az ördögök népe is úgy viselkednék legalább, mintha mindőjük erényes volna, bár csak az eszére hallgat. Talán több ennél: civilizáltság, amely az emberi faj természetes hajlandóságából fakad arra, hogy „társadalmi kötelességeit illetően kikászálódjék a pusztá önkény [Selbstgewalt] nyersségéből, és civilizált (ha nem is mindjárt jó erkölcsű), egyetértésre rendelt lényvé váljék”.³⁹ Akárhogy is, „az ember egyetértést keres az övéi között”,⁴⁰ talán, ha az előbbieken nem tévedtem irgalmatlan nagyot, nem mert úgy kellemesebb vagy bölcsebb, hanem mert a társiaság önnön önmeghatározásához tartozik: nem is csak, hogy a fogalmához tartozik a mások tekintete által való meghatározottság, hanem egyszerűen maga is fenékre esne, ha sikerülne kivonnia magamagából, amit egy tükörijátékban kapott. Amiből tán kezd földeregni – magam is látom, ideje visszatérnem a kérdéshez, hogy tudniillik antropológiai előadásai könyvvé formált változatának (utolsó saját kezűleg sajtó alárendezett művének) végén miért örvendezteti meg Kant híveit azzal... stb. –, mégsem kicsinység, amin Kant azon a bizonyos másfél oldalon háborog. A rejtőzködés és kíváncsiság kombinációja óhatatlanul arra a tudott, nem tudott, mindenetre a dolog természetéből fakadó szándéokra vall, hogy a másik (a többiek) a „harcban az elismerésért”⁴¹ a pusztá eszköz szerepét játssza (játsszák); statisztá legyen (statiszták legyenek) valamiben, amihez nincs is köze (közük), vagy ha van, hát ellenérdekelt(ek). Ez a mozzanat persze a jeges szenvedélyek meghatározásához eleve hozzátartozott, azok végül is beteges hajlandóságok, hogy mások fölött befolyást szerezzünk, csak hát sajátos logikájának fogva ugyanakkor a „becsvágy [...] előfeltételezi mások ítéleteinek a nagyrabecsülését”⁴² is – mármint ha nem pusztán arról a „sekélyes tévképzetről árulkodik, mintha mások ítélete határozná meg saját magunk és cselekedeteink értékét”, nem riadva vissza a tettetésről, amikor is „aki azt akarja, hogy erényesnek tartsák, megfontoltan elrejtí tettének mozgatórugóját”.⁴³ Amiben nem is csak a hatalom vagy egyszerűen csak a tettetés előidézte aszimmetria az, amin elakadhatunk, hanem

39 Kant: *Antropológiai írások*. Id. kiad. 292.

40 Uo. 479.

41 A kifejezés persze nem Kanté, hanem Hegelé, hogy miért váltottam könyvet/filozófust a megfogalmazásban, az azonban aligha szorul magyarázatra.

42 Kant: *Megjegyzések a Megfigyelésekben*. In uó: *Prekritikai írások*. Id. kiad. 398.

43 Uo. 299.

hogy így persze a tükörjátékban önmagunknak is csak a torzpfájára lelhettünk, márpedig kinek van kedve egy torz tükörben borotválkozni – mondanám, ha nem épp torzító tükörben borotválkoznánk meg a legkényelmesebben...⁴⁴ Szóval alaposan elromlik a játék, vagy legalábbis az egyik, nem éppen mellékesnek tűnő játék, aminek kedvéért a társiasság föl van találva...

Bár meglehet, hogy ez a konklúzió hihető lehessen, kell tennünk még egy kitérőt. Nem is csak, mert találhatja bárki úgy, a becsvágy/a megbecsülésre törekvés aligha szolgálhat annak illusztrációjaképp, hogy a mások tekintete önérzékelésünk elevenébe vág, hanem mert nem szükségképp gondolja mindenki úgy, hogy az ember önnön értéke nem adódhatik erkölcsileg kifogásolható forrásokból, mondjuk, a mások hajlandósága fölött szerzett igazolhatatlan hatalomból. Vagy: talán szükségképp kellene mindenkinek így gondolnia, de hogy miért is, abba itt aligha bocsájtkozhatom bele. Hadd próbáljam meg tehát gyöngébb előfeltevések mellett mégis illusztrálni, hogy *elromlik a játék*. Amivel előhozakodni szeretnék, azt a filozófia dolgaiban sem épp botfűlű szociológustól, Zygmunt Baumantól kölcsönöztem, abból a pár bekezdésből, amelyet most mindegy, miféle komplikáltabb összefüggések kedvéért, az online társkeresés mind elterjedtebb jelenségének szentelt⁴⁵ – ami frivol és mindenképp a hajánál fogva előráncigált valaminek tűnhetik, mentiségemre fölhozhatnám azonban, hogy érzékeny filozófiai ügyletek tárgyában azért mégsem mondható hallatlannak a szerelem modelljének a segítségéhez folyamodni. Persze: egy online társkereső oldalon apróhirdetni, vethetné ellenem valaki (vethetném ellenem magam), elsőre nem tűnik éppenséggel a rejtőzködés vagy titkolódzás esetének, éppenséggel ellenkező esetnek tűnik, a kötelező meztelenség társadalmában (ez is Bauman) mindenképp annak – „Phantasien werden wahr”, ígéri ez egyik ilyesfajta szolgáltató televíziós reklámja, amiből kihámozhatóan ez a fajta szolgáltatás mintha épp nem a rejtőzködésre csábítana. A dolog azonban komplikáltabb. Mert amit az apróhirdetésben (az apróhirdetés online változatában) az ember önmagából megmutat, az önmagának önnön interiorizált marketingszakértői által áramvonalasított változata, az a „kommodifikált Én”, amelynek a megformálásában a merőben személyes okokból fakadó vágnál a megmutatkozásra és rejtőzködésre súlyosabban esik a latba az a tömérdek külső preskripció, amely a

44 Némiképp Kant-konformabban fogalmazva: áldozatául esünk annak a tévképzetnek, hogy önnön becsünk komparatív értendő valami („amaz csak egy..., én bezzeg...”), holott igazi méltóságát az ember természetesen morális állagának köszönheti.

45 Zygmunt Bauman: *Consuming Life*. Polity Press, Cambridge etc. 2007, 25. skk., 37. skk.

kapósságot definiálja. Az effajta apróhirdetés (vagy hogy hívják az ilyesmit online változatban), dacára minden intimitásának és a nyilvánvaló óhajnak, hogy épp álmaink pásztorlánykája/pásztorja akadjon horogra, aligha alkalom a szemérmetlen föltárulkozásra – ha bármely szemérmatlenségekre mégiscsak alkalom, a szemérmatlenség akkor is csak: áruvédjegy – ahogy a reménybeli munkaadók megdolgozására szerkesztett CV-t is félreértés volna jó ürügynek vélni az önmarcangolásra.⁴⁶ De bárhogy vélekedjünk is a rejtőzködésről, a dologban – folytathatnám az ellenvetéseket –, elsősre legalábbis úgy vélhetnénk, hibádzik valami abból, ami a rejtőzködést és kandiságot kombináló természetünket kárhóztató Kantnak a szeme előtt lebegtetett: jelesül a hátsó szándék, amely a másikat pusztá eszköznek rendeli. És (legalábbis alapesetben) bizonyos értelemben valóban hiányzik, bár csak mert önmagunknak (az „eladónak”) az egyetemes árucserében forgalomképessé tett változata bennünket magunkat (az „eladót” magát) is a magunk (maga) csereszabatoságában dob(ja) piacra, a színlelések játszmáját a (metaforikus) egyenértékek cseréje ilyenformán tisztességes üzletté simítja tehát (ha a megtévesztések és szerepek csereberéje tisztességes üzlet). Ám ez bennünket most nem kell érdekeljen, mondtam, hogy gyengébb előfeltevések mellett is érvelhessek, arra kellett a kölcsönzött példabeszéd. Csak egyvalamit nem képes tudniillik nyújtani ez a fajta szolgáltatás, noha voltaképp éppen ezt ígéri: hogy – mert jóval nagyobb a merítés, mint az szokásos (romantikusabb) körülmények között adódhatik, és mert a billentyűzetten tán több mindent leírhatni, mint amit az ember nyomtatásban szívesen vizontlátna, továbbá a remekül megkoncipiált szűrőknek hála – a legtesthezállóbbat képes kínálni: éppen őt, éppen nekem. Valami tudniillik ordítóan hiányzik a dolog principium stilisationisai közül: a másik formáló tekintete.

Mondhatnánk persze: a vevő azt kapja, amire befizetett. Hogyne. Csak a játék megy tönkre a hibádzó apróság miatt.⁴⁷

Talán csak a rigolyásságra íratta Kanttal nemünknek mint az eszes földlakók speciesének természetéről azt az úgy másfél oldalt a *Pragmatikus*

46 Félreértés ne essék, nem gondolom, hogy minderről a technika tehet (a viszonyok tehetnek róla).

47 Persze, itt átsiklottam a probléma fölött, van-e a maszkok mögött valami, vagy legalábbis valami olyasmi, ami említésre méltó, vagy másképp: van-e értelme meggyászolni „igaz valónkat”, ami iránt történetesen támadtak kételyek. Kant számára mindenesetre az igazság természete félreérthetetlenül megfogalmazható volt: az egyetlen becs, amely a becsvágynak valóban méltó tárgya lehet, a moralitás – a romantikával azonban komplikáltabbá váltak a dolgok. (Ez így persze rövidítés.) Akárhogy is, egy közegben (világban), amely a „szubjektivitásfetisizmus” jegyében áll (Bauman ez is, tán nem kell mondanom: variációként az árufetisizmus fogalmára), az éppen-énségnek ez a szisztematikus kioltódása mindenképp: bökkenő.

érdekű antropológia végén, talán a mardosó kétely abban, hogy a civilizálódás az ember képét egy vonással is szebbé teheti. Ám ha valamennyire is sikerült megfejtenünk, miért látogattak meg bennünket a *Pragmatikus érdekű antropológia* utolsó lapjain egy másik bolygó lehetséges tapintatlan idegenjei (vagy legalábbis hogy mit gondolhatott volna Kant erről a látogatásról), látogatásuk, akárhogy is, arra mégiscsak emlékeztethet minket, hogy ha, mint Bauman pásztorlánykái és pásztorai, maszkoknak örvendünk tárt karokkal, pontosabban maszkokra vár tárt karokkal saját hült helyünk, az azért, bármi is értendő egyetértésen, *Eintracht*nak nem egészen az, amit „föntről aláereszkedő neveltetésétől” az ember (vagy Kant legalábbis) merészebb álmaiban remélt. Amitől persze ma, a történelemvégi kiárusításon akár kelendő portéka is lehet. Ha legalább leszállítják az árát.